

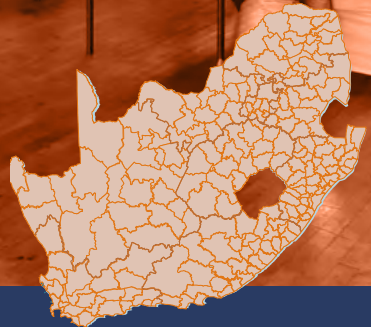
SETSWANA

Lentswe la gago. Morafe wa ga lona. Maatla a gago.

MOTSELETSELE WA BUKANA YA PUSO YA SELEGAE

Go Tlhaloganya Puso ya Selegae

UNDERSTANDING LOCAL GOVERNMENT

Bukana eno e naya tshedimosetso ka puso ya selegae mo Aforika Borwa.

Bommasepala ba botlhokwa thata ebile ba naya ditirelo tse di re letlelelang go tshela matshelo a a nang le seriti le boitekanelo.

Ke eng se bommasepala ba tshwanetseng gore ba bo ba se dira?

Karolo 152 le 153 (Kgaolo 7 ka Puso ya Selegae) tsa Molaotheo di tshalosa gore puso ya selegae e tshwanetse go ikanyega, go reetsa se o se tlhokang, le go sikara maikarabelo a ditshwetso. Maikarabelo a puso ya selegae ke go naya ditirelo tse di tlwaelegileng. Mme tiro ya mmasepala ga e felele fela mo go neyeng ditirelo. Puso ya selegae e e tlhabololang gape e ka tokafatsa matshelo a batho a tsatsi le letsatsi, segolo jang malapa a a humanegileng. Seno se raya gore bommasepala ba tshwanetse go dira le batho le mekgatlho mo merafeng ya bone go bona ditsela tse di thusang go diragatsa tse di tlhokiwang ke batho, tse di batlegang mo ikonoming le dilo, go tlhomamisa gore mongwe le mongwe o na le botshelo jo bo botoka.

Maikaelelo magolo a puso ya selegae ke:

- Go nna tekatekano, go sa fitlhe maikutlo, go ikanyega, le gore o nne le boikarabelo:
- Go tlhomamisa gore ditirelo di teng le gore di diragatsa se morafe o se tlhokang
- Go rotloetsa tlhabololo ya loago le ikonomi
- Go rotloetsa gore go nne le tikologo e e sireletsegileng le e batho ba nang le boitekanelo
- Go thusa merafe go nna le seabe se segolo mo ditlhopong le ditshwetso tsa puso ya selegae

Ke ditirelo dife tse bommasepala ba nang le maikarabelo a tsone?

Dithulaganyo 4b le 5b tsa Molaotheo di tshalosa maikarabelo a puso ya selegae. Tsone di akaretsa:

- Metsi le ntsholeswe
- Motlakase
- Go ntshiwa ga matlakala
- Ditshwetso tsa tiriso ya lefatshe
- Mafelo a tlhokomelo ya bana
- Dikago tsa go tima molelo
- Dipalamo tsa botlhe
- Melawana ya kago
- Diparaka tsa mmasepala, boitlosobodutu le mafelo metshameko
- Mabone a mo mebileng
- Go dira kgwebo ya mo mebileng

Mmuso wa selegae wa tlhabololo ke mmuso wa selegae o o

ineetseng go dira le baagi le ditlhopha mo setšhabeng go bona ditsela tse di kgonang go tsweledisiwa go diragatsa tse di tlhokiwang ke batho ba bone, ke ikonomi le dilo le go tokafatsa boleng jwa matshelo a bone.

Puso e e Tshwaraganetsweng

Molaotheo wa Aforika Borwa o kgaoganya puso ka dikarolo di le tharo: puso ya selegae, puso ya porofense le puso ya naga Maemo otlhe a le mararo a ka fetisa melao (tiro ya molao) le go diragatsa dithulaganyo (tiro ya bokhuduthamaga) Le fa gone maemo mangwe le mangwe a puso a na le maikarabelo a one e bile a kgona go bereka e le nosi, gape a tshwanetse go bereka mmogo e le setlhopho go tlhomamisa gore ditirelo tsotlhe di a re fitlhelela.

Selo sa botlhokwa se se tshwanetseng go elwa tlhoko ke gore puso ya selegae ga se ofisi ya puso ya naga kgotsa ya porofense, mme ke puso ya maemo a yone, e e nang le batho ba o ba tlhophileng (makhanselara) le didiriswa tse di abilweng ka tlhamalalo.

COGTA

Lefapha la Puso ya Kgolagano le Merero ya Setso (COGTA) le na le maikarabelo a go netefatsa gore maemo otlhe a puso a dira mmogo ka tsela e e nang le mosola.

Ditlhopho tsa bommasepala

Go na le mefuta e meraro e e sa tshwaneng ya bommasepala:

Setlhopho A

Bommasepala ba mo Ditoropong (Di-Metro)

Ditoropo tse 8 tse dikgolo thata mo Aforika Borwa

Maatla a magolo le maikarabelo

Khansela e e nang le Makhanselara a palo e e fitlhang go 270

50% ya Baemedi ba ba Tsamaisanang le Palo, 50% ya Makhanselara a Kgotla

Setlhopho B

Bommasepala ba Selegae (Local Municipalities [Bo-LM])

Mafelo a a kwantle ga di-metro (toropo le metseselegae)

E e tlhakanetseng bolaodi le Mmasepala wa Kgaolo

Kgaoganyo ya khansela: 50% PR, 50% Makhanselara a Kgotla

Setlhopho C

Bommasepala ba Kgaolo (District Municipalities [DM])

3-6 Bommasepala ba Selegae mmogo

Ba rulaganya tlhabololo le go abelana didiriswa

Khansela: 40% ke bo-PR ba ba tlhophilweng ka tlhamalalo, 60% ke baemedi ba LM

Ke bomang ba ba nang le seabe mo pusong ya selegae?

Fa batho ba akanya ka bommasepala, gantsi ba akanya ka makhanselara le maofisara kgotsa babereki ba ba thapilweng mo pusong. Mme molao o bolela gore **morafe wa lefelo leo ke karolo ya mmasepala fela jaaka dipolotiki le puo ya one.**

Mmasepala o na le dithulaganyo tsa sepolotiki le tsamaiso ya mmasepala, le morafe wa mmasepala.

Karolo 2(b)(i) le (ii) ya Molao wa Kagego ya Bomasepala

Go dirisana mmogo le puso ya selegae

Tirisanommogo magareng ga puso, makhanselara le morafe wa lefelo e botlhokwa. Setshwantsho se se fa tlase se bontsha **dipilara tse tharo tsa puso ya selegae le ka fa di dirang mmogo ka teng.** Maatla a go tsaya ditshwetso a morafe wa lefelo a ya kwa baemeding ba ba tlhophilweng le kwa dithulaganyong tsa bone, kwa pusong, e e tshwanetseng go tsaya kgato mabapi le ditshwetso tseno. Ka fa letlhakoreng le lengwe, botsamaisi bo tshwanetse go bereka kafa tlase ga mafapha a sepolotiki, mme baemedi ba ba tlhophilweng ba bereka kafa tlase ga baagi le merafe.

MORAFE WA LEFELO

Batho botlhe ba ba nnang le go bereka mo mmasepaleng, le mekgatlho e ba leng mo go yone, e e tshwanang le mekgatlho ya badirelapuso, mekgatlho ya babereki kgotsa mekgatlho ya kgwebo

MAFAPHA A SEPOLOTIKI

Kgotla le makhanselara a a tlhophilweng go emela banni mo khanseleng.

BOTSAMAISI

Tirelopuso - batlhankedi, batsamaisi le babereki ba ba dirang gore seno sotlhe se diragale.

Ba sikara boilkarabelo jwa

Go kaela mabapi le pholisi le go dira ditshwetso

1. MORAFE WA LEFELO

“Morafe wa lefelo” ke eng?

Morafe wa lefelo o na le:

- Batho ba ba nnang mo mmasepaleng (gammogo le batho ba ba humanegileng le ditlhopha tsa batho ba ba neng ba sa tshwarwa sentle).
- Batho ba ba duelang makgetho le ditirelo kwa mmasepaleng.
- Mekgatlho ya baagi, mekgatlho e e seng ya puso (di-NGO), dikhamphane tsa poraefete, mekgatlho ya babereki, dikereke, diforamo tsa morafe, jalo le jalo.
- Baeti le batho ba bangwe ba ba nnang ka kwa ntle ga mmasepala ba ba dirisang ditirelo le dikago tsa mmasepala.

Mongwe le mongwe mo morafeng wa lefelo leo o na le tshwanelo ya:

- Go tsaya karolo mo go direng ditshwetso ga mmasepala.
- Go ngongorega le/kgotsa go dira dikakantsho ka se se diragalang mo mmasepaleng, e ka nna ka go kwala kgotsa go tla ka namana, le go solofela go bona karabo ka bonako.
- O tshwanetse go itsisiwe ka gale ka ditshwetso tsa khansele tse di ka nnang tsa go ama, gammogo le ka seemo sa mmasepala.
- Kopa gore diphuthego tsa khansele le tsa komiti di nne di bulegele, di tshwarwe ka tsela e e siameng, mme di se ka tsa tlhotlhelediwa ke go batla go solegelwa molemo.

Dikomiti tsa dikgotla di tlhophiwa go emela se merafe ya bommasepala ba lefelo e se tlhokang le dikgatlhego tsa yone. Go bona tshedimosetso e nngwe gape bona pampitshana ya COMPACT e e buang ka dikomiti tsa dikgotla.

2. DITHULAGANYO TSA SEPOLOTIKI

Khansele ke lefapha la mmasepala le le kwa godimo le le dirang ditshwetso tsa sepolotiki. E na le maatla a peomolao le bokhuduthamaga:

- **Bolaodi jwa peomolao** bo raya maatla a go fetisa melao ya selegae, go tshomamisa dipholisi tsa mmasepala le dibajete, le go okamela tiro ya mmasepala ka kakaretso
- **Bolaodi jwa khuduthamaga** bo raya maatla a go etelela pele, go okamela, le go rulaganya tiro ya tsamaiso le go diragatsa dipholisi le mananeo.

DITHULAGANYO TSA SEPOLOTIKI LE BANALESEABE

Dikhansela di dirilwe ka ditheo le dithulaganyo le banaleseabe ba palo e e rileng, ba botlhe ba nang le dithata le ditiro tse di farologaneng tsa semolao. Tsone di akaretsa:

- **Makhanselara:** makhanselara a a tlhophilweng a kgotla le makhanselara a baemedi go ya ka palo (proportional representation (PR)) mongwe le mongwe wa bone o na le setilo mo khanseleng, mme ba le mmogo ba na le maikarabelo a go emela dikgatlhego tsa lona, go tsaya karolo mo go direng dipholisi le bookamedi, le go tlhomamisa gore go na le puso e e siameng le go newa ga ditirelo mo mmasepaleng.
- **Sebui:** mokhanselara yo o tlhophilweng ke khansela go bitsa diputhago tsa yone, go rulaganya agenda ya diputhago, le go gatelela gore go diragadiwe Melawana ya Boitshwaro ya Bakhanselara (Code of Conduct for Councillors (COCC)). Sebui ke motlhokomedi wa go tsaya karolo ga morafe mme o okamela dikomiti tsa kgotla mo mmasepaleng.
- **Ratoropo/Mmatoropo wa Khuduthamaga kgotsa Ratoropo/Mmatoropo:** mo tsamaisong ya bommasepala ka kakaretso go na le ratoropo/mmatoropo wa khuduthamaga yo o nang le maatla a a magolo a bokhuduthamaga, a thusiwa ke komiti ya bokhuduthamaga. Mo tsamaisong ya bokhuduthamaga ka kakaretso, ratoropo/mmatoropo ke wa moletlo mme taolo ya bokhuduthamaga e tlhakanetswe le komiti ya bokhuduthamaga.
- **Komiti ya Ratoropo/Mmatoropo kgotsa ya Khuduthamaga:** dikhansela tse dintsi tsa bommasepala di na le ratoropo/mmatoropo wa khuduthamaga yo o tlhophang komiti ya ratoropo/mmatoropo (e gantsi e bidiwang "Maycom" kgotsa "Mayco") e e dirang jaaka khabinete ya selegae, e thusa ka tsela ya sepolotiki malebana le go etelela pele tlhabololo le tiragatso ya mananeo. Ratoropo/Mmatoropo wa Khuduthamaga ke modulasetulo Dikhansela dingwe di tlhomiwa jaaka komiti ya khuduthamaga (e gantsi e bidiwang "Exco"), go ya ka katlholo ya MEC ya puso ya selegae. Khansela e tlhophi makhanselara mo maemong a khuduthamaga mme botlhe ba tlhakanela maatla.
- **Komiti ya ka Metlha le ya Photefolio:** ditlhophi tsa makhanselara tse di tlhomang mogopolo mo diphotefoliong tse di rileng le mo dikgannyeng tse di tseneletseng. Dikomiti tseno ke dikomiti tse di gakololang tsa komiti ya khuduthamaga kgotsa komiti ya ratoropo/mmatoropo. Dikomiti tse di ntse jalo di dira jaaka kgokagano gareng ga botsamaisi le thulaganyo ya sepolotiki, le ditiro tse di tshwanang tsa bommasepala le mafapha, ka sekai metsi le ntsholeswe. Dikhansela tsotlhe di tshwanetse go nna le dikomiti tsa ditšhelete le tsa mmasepala tsa diakhaonto tsa botlhe (municipal public accounts committees (MPAC)).
- **Di-Whip:** makhanselara a maemo a a kwa godimo a phathi nngwe le nngwe ya sepolotiki ba tiro ya bone e leng go tlhomamisa gore maloko otlhe a phathi a tlhophi le go bua go ya ka dipholisi tsa phathi eo Gape ba rulaganya di-agenda tsa diputhago ba dirisana le sebui le go abela makhanselara dikomiti.
- **Chief Whip:** whip ya phathi e e nang le palo e kgolo ya ditlhopho (phathi e e busang). Ba thusa sebui go laola khansela.
- **Dikokoano tsa diphathi:** lefelo le phathi nngwe le nngwe ya sepolotiki e tlišang makhanselara a yone mmogo go buisana ka maemo a bone malebana le dibajete, dithulaganyo, dipholisi, kgotsa melawana.

Go bona tshedimosetso e nngwe gape bona pampitshana ya COMPACT e e buang ka makhanselara a dikgotla.

3. BOTSAMAISI

Tsamaiso ya mmasepala, e e itsegeng gape jaaka tirelo ya morafe, e dirilwe ka batho ba ba tlhophilweng ba ba diragatsang (go dirisa) dipholisi le maano a go naya ditirelo. Maofisara a mmasepala le babereki ga ba tlhophiwe mme ba direla mmasepala go sa kgathalesege gore ke phathi efe ya sepolotiki e e busang. Ba tshwanetse ba bo ba na le bokgoni le maitemogelo a ditiro tse ba tshwanetseng go di dira, ka sekai, boenjenere kgotsa go rulaganya toropo.

Tlhogo ya botsamaisi ke molaodi wa mmasepala, yo o dirang le setlhopha sa balaodibagolo ba ba eteletseng pele mafapha a a farologaneng mo mmasepaleng.

Puso ya mmasepala e tshwanetse go:

- Ela tlhoko le go tsaya kgato go ya ka se morafe o se tlhokang
- Thusa go aga setso sa tirelo le boikarabelo mo babereking.
- Tsaya dikgato tsa go thibela bonweenwee
- Tlhoma dikamano tse di bonalang sentle, go dira mmogo, le go buisana le morafe
- Naya tshedimosetso e e tletseng le e e boammaaruri ka ga maemo le maemo a ditirelo tse batho ba tshwanetseng go di amogela.
- Naya tshedimosetso ka ga gore mmasepala o tsamaisiwa jang, madi a a dirisiwangm le batho ba ba tshwereng marapo.

Motsamaisi wa mmasepala le batsamaisi ba bagolo ba tshwanetse go saena ditumalano tsa tiragatso, tse di tshwanetseng go bonwa mo webosaeteng ya mmasepala.

Go bona tshedimosetso ka ga thulaganyo ya mmasepala, tiragatso le go dira bajete, bona buka ya **COMPACT Working Towards Collaborative Local Government**.

Co-funded by
the European Union

Website: <https://pari.org.za/compact>

Twitter: @Compact_MyMunic

Facebook: Compact – My Municipality

Imeile: Girish Daya: girishd@pari.org.za

Winnie Manganye: wmanganye@salga.org.za